

Mətnyaradan dildaxili nitq və davranış vahidlərinin sosioloji, psixolinqvistik, etnopsixolinqvistik təhlili

Nailə Xanməmməd qızı İbrahimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
E-mail: ibrahimovanaila13@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. K.A. Cəfərova,
filol.ü.f.d., dos. R.M. Şabanov

Açar sözlər: mətn, sosioloji təhlil, psixolinqvistik təhlil, etnopsixolinqvistik təhlil

Ключевые слова: текст, социологический анализ, психолингвистический анализ, этнопсихолингвистический анализ

Key words: text, sociological analysis, psycholinguistic analysis, ethnopsycholinguistic analysis

Müasir dilçilik ədəbiyyatında mətnyaradan dildaxili nitq vahidlərinin yaranma mexanizminin, fikirdən sözə, sərbəst nəzəri və sabit nitq vahidlərinə keçməsinə baş verən proseslərin, həmçinin bu proseslərin əsas mərhələlərinin müasir elmi səviyyədə hərtərəfli araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Məlumdur ki, ayrı-ayrı elm sahələri eyni qanunauyğunluqlara tabe olurlar. Bəzən bu və ya digər elmin qanunauyğunluğunun mahiyyətinin aşkarlanması bir elm sahəsinin həddlərinə sığışmır, başqa elmlərin köməyinə ehtiyac duyulur. Məhz bu, obyektiv qanunauyğunluğun nəticəsi olaraq yeni elm sahələrinin yaranmasına səbəb olur. Deməli, elmlərin yenidən inteqrasiyası hadisəsi baş verir. Həmin prosesin nəticəsi kimi dilçilikdə də psixolinqvistika, etnolinqvistika, sosiolinqvistika, sintaksem və transformasiya təhlil metodları və s. kimi yeni sahələr yaranmışdır.

İnformasiyanın şərh prosesində fərdin həm psixi, həm də ünsiyyət fəaliyyəti öz əksini tapır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, informasiyanın – mətnin semantikasındakı idraki-koqnitiv və ünsiyyət aspektləri durur. Məhz buna görə də idraki-koqnitiv və ünsiyyət aspektləri insanın dili fəaliyyətinin quruluşunda daxili amilləri təşkil edir. Bu iki aspekt arasında qırılmaz bağlılıq qarşılıqlı münasibətlərini şərtləndirir, lakin mətnin yaradılmasında kommunikativ komponent daha aparıcı funksiya daşıyır. Nəzərə almaq lazımdır ki, mətnin semantik strukturunun müxtəlif dil daşıyıcılarının şüurunda inikası üst-üstə düşür. Buna görə də araşdırma prosesində mətni təşkil edən dildaxili nitq vahidlərinin semantikasındakı müxtəlif komponentlər – həm dil daşıyıcılarının müxtəlif sistemli dillərə mənsub olan şəxslər tərəfindən dərk edilən, həm də ümumi və fərqli dildaxili nitq vahidləri müəyyənləşdirilməlidir. İnformasiyanın – mətnin koqnitiv və kommunikativ parametrlərinin təhlili mətnin daxili komponentlərini təşkil edən, dildaxili vahidlərin mətnyaratma parametrləri ilə əlaqələndirən cəhətlərin seçilməsi, bir-birinə uyğun gəlib-gəlməməsi və s. ilə bağlı həll edilə bilər.

Mətnin başa düşülməsi yalnız onun səthi mənasının başa düşülməsi ilə məhdudlaşmır, məlumatın mənası, hadisənin və ya münasibətlərin ünsiyyəti və ya mətnədə fikrin ümumi ifadəsi başa düşülməsinin son mərhələsi deyil. Daha yığcam, bu adi nitq vahidlərində daxili mənanın tərənnüm edilməsi ilə özünü göstərir. Bu məna bir çox tədqiqatlarda “alt məna” termini də adlandırılır [1, 15]. Belə deyiliş formaları ən sadədən başlayaraq mürəkkəb deyimlərdə də ola bilər: “*It is already ten*” (*Artıq ondur*). *Down with wear! Müharibəyə son! Rədd olsun müha-*

ribə! Come on. Başla. Up with you. Səninlə qurtardıq. Sergeant. So out with you, double quick. Beləliklə, rədd ol! Cəld! Chut! Quiet! There you go, offagain. Up lige o rocket!

M. Heger (Əsəbi halda): Hə nə oldu? Sakit! Sən gedirsən, yenidən? Birdəfəlik. Yuxarı, raket kimi. Yel kimi gözdən it!

Xüsusən, “*Rədd ol! Rədd olsun!*” inkar ifadə formulu vasitəsilə, mətnin xarici mənası ilə yanaşı, daxili alt mənası da mövcud olur.

Mətnin başa düşülməsinin daxili alt mənanın və motivin əks etdirilməsi prosesinin təhlili, koqnitiv proseslərin psixologiyasının açılması aktual problemlərdəndir.

Mətnlə bağlı həllini gözləyən problemlərdən biri də onun sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bəzən mətnin minimal ölçüsü bir fonemlə məhdudlaşır. Bunlar mikromətnlər adlanır. Mikromətnlər, dilçilikdə xüsusi əlamətləri olan vahidlər kimi nəzərdə tutulur, mikromətnlər məhz bu mənada sinaktik bütövlərə yaxındır.

Müxtəlif dilçilik ədəbiyyatında makromətnə sinonim kimi “sintaktik bütövlər”, “abzas”, “diskurs”, “tekst” və s. terminlərindən istifadə olunmuşdur. Sintaktik bütövlərin mətn daxilində çox asanlıqla aşkar olunması faktı onun mətnin bir vahidi olmasını fərqləndirir. Mətn dilçiliyinin dərinliklərinə nüfuz etdikcə, cümlənin və onun son parametrlərinin, cümlə daxilindəki ayrıca sözün cümlədə davranış prinsiplərinin sirlərinə bələd olunması müəyyənləşir.

Məlumdur ki, semantik cəhətdən əlaqəli sözlər arasında mənə yaxınlığı olmalıdır. Məsələn, “*died*” (öldü) sözü ilə “*was murdered*” (öldürüldü) söz birləşməsi arasındakı əsaslı fərqləndirmə “*agent*”in (icraçının başqa şəxs – qatil tərəfindən) öz növbəsində özündən sonra gələn söz birləşməsi ilə semantik cəhətdən bağlılığıdır. Bu iki fel arasında (öldü və öldürüldü) fərq semantik cəhətdən şəxslərin iştirakında və iştirakçıların, situasiyanın fərqləndirilməsindəndir. Sözlər arasındakı semantik bağlılığın gücləndirilməsi mətnin qavranılmasında semantik əlaqənin təsirini öyrənməyə kömək göstərir.

Sözlər arasında olan semantik əlaqələr onların müəyyənləşdirilməsi və tanınması prosesinə təsir edir. Tədqiqatçılar göstərir ki, bu cür əlaqələr bir çox hallarda mətnin anlaşılmasında sözlərin mənalarının açılmasına kömək edirsə, digər hallarda mənanın açılmasına maneçilik göstərə də bilər [3, 21].

Çox maraqlıdır ki, ingilis dilinin eyni leksik səviyyəsində amerikan və Britaniya variantlarında fərqli ifadə formaları ilə üzləşmək olur. Xüsusən məişət leksikasında bu leksik vahidlər tələffüz və yazılış tərzlərinə görə semantik cəhətdən fərqli anlayışa malik olurlar. Halbuki mətnə sözlər arasındakı semantik əlaqələr mətnin anlaşılmasını şərtləndirən proseslərin nəticəsi kimi başa düşülür.

Ədəbi dildən fərqli olaraq məişətdə işlənən dildaxili vahidlər xalq danışığı dilində kütləvi səciyyə daşıyır. *Cops-Polis* – məişətdə “*itlər*” kimi işlənir; *dipsy-doodle* – “çak-çuq (maxinasiya)”; *to shake down* – “məni sökdülər //söydular”; *to be dogged by smb.* – “kimsə tərəfindən güdülmək, it kimi arxasınca düşmək // sülənmək”; *in a nutshell* – “bir sözlə (bir göz qırpmında)”; *take it easy* – “qulaq ardına vurmaq, fikir verməmək” kimi nitq vahidlərindən istifadə edilir.

Semantik fəallıq haqqında nəzəriyyələrdə qeyd edilir ki, bu cür effekt oxucunun semantik yaddaşında baş verən proseslərə görə mümkün olur. Semantik aktivləşmə haqqında müasir nəzəriyyələrin ayrıca söz və ayrıca cümləyə əsaslanmasına baxmayaraq, mətn səviyyəsində bu nəzəriyyələr öz əhəmiyyətini itirir. Çünki semantik aktivləşmə adətən “qısa ömürlü” olur [2, 87]. Bu qısa ömürlülük də ona gətirib çıxarır ki, semantik cəhətdən bir-birinə yaxın olan sözlər mətn daxilində bir növ əriyirlər. Məsələn, *Achilles heel!* və ya *The heel of Achilles!* (*Axilles dabanı* – *bu, adamın ən zəif yeridir*).

Mətnin əsas mövzusunə aid olan məlumat və dildaxili mikroməndə yenidən verilmiş informasiya yaddaşda fəal formada saxlanılır, öz gücünü saxlayaraq mühafizə edə bilər. Kinc, Van Deyk və digər tədqiqatçıların da təsdiqlədiyi kimi, məhz bu aktiv status məndə sonrakı informasiyanın interqrasiyasına kömək edən müəyyən informasiya kimi götürülə bilər [5, s. 32].

Semiotik baxımdan işarə sistemləri nəzəriyyəsinin üç başlıca cəhəti vardır: işarə arasında əlaqələri öyrənən semantika, işarə ilə denotat (geniş mənada predmet) arasında əlaqələri öyrənən semantika və insan-ışarə əlaqələrini öyrənən pragmatika. Bu üç cəhətdən pragmatika sosiolingvistikə ilə qarışıq şəkildə bağlıdır.

Deskriptiv dilçilikdə Ç. Friz tərəfindən irəli sürülən nəzəriyyədə belə bir müddəyə əsaslanılır ki, dil insan davranışının bir növüdür, bu və ya digər stimula qarşı bir reaksiyadır. O, diqqətini sözləmlə onun tələffüz olunduğu situasiyanın əlaqəsinə, habelə sözləmin bu sözləmə verilən cavabla əlaqəsinə yönəldir. Ç. Friz ünsiyyət prosesində cavab reaksiyasına əsasən üç növ sözləm fərqləndirir: a) ardınca şifahi cavab işlənən sözləmlər (salamlama, müraciət, sual); b) reaksiya, adətən, hərəkət olan sözləmlər (əmr məzmunlu dildaxili vahidlər, nəzakətli xahişlər, təqdimetmələr); c) müsahib tərəfindən qısa replikalarla kəsilən sözləmlər (*hə, bəli, Baş üstə!, göz üstə!, Oldu!, Ola bilməz!, doğrudan və s.*). Bunlardan başqa, müəyyən şəraitdə danışanın reaksiyasını ifadə edən və ünsiyyət məqsədi güdməyən bir sözləm tipi də vardır (nidalar nəzərdə tutulur). Bu təsnifat cümlənin strukturu ilə müstəqim yox, dolaylı şəkildə mətnin diskursu ilə əlaqədardır. Burada diskursun sözləmin, əsasən, ictimai funksiyası nəzərə alındığından bunlar dilin strukturu üçün tam dayaq ola bilməz [4, 34].

Məqalənin aktuallığı. Aktual sayılan mətnyaradan dildaxili vahidlərin semantik əlaqələr sisteminin, onun distribusiyaya və valentlilik qabiliyyətinin həm mikrosistem, həm makrosistem, həm də sistemdən kənarında araşdırılması məqalənin aktuallığını şərtləndirir.

Məqalənin elmi yeniliyi. İndiyə qədər tədqiqatçılar dil vahidlərinin dildaxili ifadələrini öləri olaraq ayrı-ayrı dillər əsasında öyrənmişlər. Lakin, mətnyaradan dildaxili nitq və davranış vahidlərinin sosioloji, psixolingvistik, etnopsixolingvistik təhlili tam şəkildə araşdırılmamışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu məqalədən ingilis və Azərbaycan dillərinin leksikologiyasının sintaktik semantikasını, üslubiyyatını üzrə mühazirələrdə və praktik məşğələlərdə istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955, 416 с.
2. Новиков Л.А. Художественный текст и его анализ. М., 1980, с. 11
3. Формановская Н.И., Акишина А.А. Русский речевой этикет в лексикографическом аспекте, словари и лингвострановедение. М.: Русский язык, 1982. 167 с.
4. Fries Ch.C. The Structure of English. New York: Harcourt, Brace and co., 1952, 304 p.
5. Kintsch W., Van Dijk T. Towards a model of text comprehension and production. Psychological Review, 1979, 329 p.

Н.Х. Ибрагимова

**Социологический, психолингвистический,
этнопсихолингвистический анализ текстообразующих
внутриязыковых единиц речи и поведения**

Резюме

Статья посвящена социологическому, психолингвистическому, этнопсихолингвистическому анализу текстообразующих внутриязыковых единиц речи и поведения. Отмечается, что языковые единицы, вызывающие сильную семантическую ассоциацию, в каждом языке понимаются быстрее. Внутриязыковые единицы занимают особое положение в отличие от других слоев, классов, принадлежащих к новой синтаксической семантике, заставляя ее границы определяться и углубляться.

N.X. Ibrahimova

**Sociological, psycholinguistic, ethnopsycholinguistic analysis of
textforming intra-linguistic units of speech and behavior**

Summary

The article deals with sociological, psycholinguistic, ethnopsycholinguistic analysis of text forming intra-linguistic units of speech and behavior. It is noted that the linguistic units that cause strong semantic association are understood more quickly in each language. Intra-linguistic units take a specific position in contrast to other layers, classes belonging to the new syntactic semantics, causing its boundary to be defined and deepened.

Redaksiyaya daxil olub: 08.01.2019